

BIBLIOTEKARZ PODLASKI
1/2020 (XLVI)
<https://doi.org/10.36770/bp.436>
ISSN 1640-7806 (druk) ISSN 2544-8900 (online)
www.bibliotekarzpodlaski.pl

Dariusz Piechota*
Uniwersytet w Białymstoku
<https://orcid.org/0000-0002-7943-384X>

***Księgi Jakubowe* Olgi Tokarczuk - (re)konstrukcje przeszłości z Sienkiewiczem i Prusem w tle**

Streszczenie: *Księgi Jakubowe* to powieść historyczna opisująca polskie społeczeństwo w XVIII wieku. Opowiadana przez pisarkę historia to rodzaj gry z dziewiętnastowieczną powieścią. Dlatego odwołuję się tutaj do powieści Prusa i Sienkiewicza, które miały ogromny wpływ na rozwój tego gatunku. Tokarczuk nie tylko interpretuje przeszłość poprzez historię, ale także dekonstruuje popularny mit wielokulturowej Polski, w którym wszyscy członkowie społeczeństwa reprezentujący inną kulturę i religię żyją w harmonii. Powieść Tokarczuk zrywa z XIX-wiecznym modelem narracji historycznej, w którym dominuje linearne przedstawienie historii. Dzięki wprowadzeniu wielu narratorów pochodzących z różnych środowisk i grup społecznych historia nie jest już spójna. Nieliniowa fabuła, subiektywna i wielopodmiotowa narracja przypomina palimpsest zbudowany z wielu opowieści, często przeplatanych, a czasem nawet wzajemnie się wykluczających. Przerwanie ciągłości narracji narusza konwencję spójności opowieści, a zadaniem czytelnika

* Dariusz Piechota – doktor nauk humanistycznych, nauczyciel w Zespole Szkół nr 3 im. Marii Dąbrowskiej w Puławach. Autor dwóch monografii, m.in. *Pozytywistów spotkania z naturą. Szkice ekokrytyczne* (2018), współredaktor serii wydawniczej „Zielona Historia Literatury” (*Emanacja ekokrytyki?* [2015], *Ekomodernizmy* [2016], *Między empatią a okrucieństwem* [2018]).

Dariusz Piechota, „*Księgi Jakubowe*” Olgi Tokarczuk – (re)konstrukcje przeszłości...

jest wydobyć wątków i motywów z powieści, a następnie połączenie ich ze sobą, dając im własną interpretację.

Słowa-klucze: powieść historyczna, Bolesław Prus, Henryk Sienkiewicz, Żydzi, herstory.

“Księgi Jakubowe” [The Books of Jacob] of Olga Tokarczuk – (re)constructions of the past with Sienkiewicz and Prus in the background

Summary: “The Books of Jacob” is a historical novel which describes Polish society in the 18th century. Her epic story is “a kind of game with 19th century novel”. That is why she refers to Prus’ and Sienkiewicz’s novels that have a huge impact on this genre. Tokarczuk not only reinterprets the past through herstory, but also deconstructs popular myth of multicultural Poland in which all members of society that represent different culture and religion live in harmony. Tokarczuk’s novel breaks with the nineteenth-century model of historical narrative, in which the linear presentation of history dominates. Thanks to the introduction of many narrators coming from various environments and social groups, the story is no longer coherent. The non-linear plot, subjective and multi-subjects narrative resemble a palimpsest built of numerous stories, often interwoven, and sometimes even mutually exclude. Breaking the continuity of the narrative violates the convention of the coherence of the story, and the reader’s task is to extract the threads and motifs from the novel, and then put them together, giving them their own interpretation.

Key words: historical novel, Bolesław Prus, Henryk Sienkiewicz, The Jews, herstory.

Księgi Jakubowe, jak podkreśla sama autorka, „[...] są rodzajem gry z dziewiętnastowieczną powieścią. Tradycyjną, gdzie nie skąpi się miejsca na opis detalu, ale też opowiada się historię serio, bez puszczania oka. Z wielką przyjemnością wracałam do starych wzorców, do pisania szeroką strugą, epicko. Pociąga mnie literatura flaubertowska, w której autor pozostaje w ukryciu”¹. Nieprzypadkowo Tokarczuk odwołuje się do pisarzy epoki pary i elektryczności, których utwory ukształtowały dziewiętnastowieczny „klasyczny” model powieści. Przywoływany Gustaw Flaubert, autor *Pani Bovary* (1857), zrewolucjonizował sposób opowiadania o otaczającej rzeczywistości, przejawiający się m.in. w zdystansowaniu narratora do opisywanego świata przedstawionego. Epizodyczność, rozgałęzienie fabuły, mnogość postaci, skomplikowane relacje społeczne między jednostką a zbiorowością nie tylko uatrakcyjniły świat przedstawiony, ale przede wszystkim ukazały podstawowe zadanie literatury, jakim jest „odsłanianie «całości» rozproszonej w jednostkowych zdarzeniach i przeżyciach”². O tęsknocie za epicką opowieścią autorka *Ksiąg Jakubowych* pisała w eseju *Lalka i perła* (2001), który stanowi „[...] prywatny notatnik z kolejnej lektury *Lalki*”³. Arcydzieło Prusa stało się inspiracją do refleksji na temat roli powieści w życiu czytelników:

Kiedy czytamy powieść, mamy przecież wrażenie uczestniczenia w innym życiu, w którym cierpimy, kochamy, przeżywamy lęki i rozczarowania, chorujemy i zostajemy wyleczeni. Z drugiej strony, zaangażowani w ten wirtualny świat, jesteśmy świadomi jego umowności – przeżywane emocje nie są radykalne, w jakimś sensie są i jednocześnie nie są prawdziwe [...]. Uruchomiona wyobraźnia czyta powieść w swoim rytmie, podąża za obrazami [...]. Doświadczamy zdarzeń, na które nie będzie miejsca w naszym życiu [L, 14].

¹ Olgi Tokarczuk *tęsknota za herezją*, „Newsweek” [30.11.2014], <https://www.newsweek.pl/kultura/olga-tokarczuk-ksiegi-jakubowe-premiera-wywiad-z-autorka-newsweekpl/pb3hbb3> [2.11.2019].

² E. Paczoska, *Czekając na perłę (na marginesach książki Olgi Tokarczuk o „Lalce”)*, [w:] *też, Dojrzewanie, dojrzałość, niedojrzałość. Od Bolesława Prusa do Olgi Tokarczuk*, Warszawa 2004, s. 353.

³ O. Tokarczuk, *Lalka i perła*, Kraków 2006, s. 7. W dalszej części artykułu w nawiasie podaję numer strony, z której pochodzi cytata.

Dariusz Piechota, „Księgi Jakubowe” Olgi Tokarczuk – (re)konstrukcje przeszłości...

Świat przedstawiony nie tylko „uwodzi” czytelnika, ale również staje się miejscem spotkania z Innym. Czytanie to proces wzajemnego komunikowania między autorem a czytelnikiem, to także „[...] rodzaj gry w udawanie: powieściopisarz udaje, że wierzy w autentyczność przedstawionego świata, jednocześnie jako autor nie może ukryć, że jest jego twórcą, że świat ten wymyślił”⁴. Dzięki tej iluzoryczności czytelnik odczuwa radość wynikającą z możliwości „zamieszkiwania” wielu światów literackich, identyfikowania się z wieloma bohaterami, przeżywania chwil radości czy dramatów. Dlatego też refleksje Tokarczuk korespondują z modelem czytania hermeneutycznego⁵, dostarczającego niepowtarzalnej okazji do samopoznania oraz budowania własnej tożsamości. Lektura powieści może skłonić do refleksji na temat sensu własnej egzystencji⁶.

Powieść Bolesława Prusa dostarcza pisarce nie tylko przyjemności czytania, ale również ma wymiar terapeutyczny, gdyż „[...] pomaga rozpoznać się w cudzych istnieniach” [L,5]. Arcydzieło to kryje w sobie „magiczną podwójność” [L,6], ponieważ:

Opowiada bowiem z jednej strony szczegółowy, historyczny, konkretny czas końca XIX wieku oraz historie żyjących wtedy ludzi. Jest więc dla nas, młodszych o ponad sto lat, historycznym już freskiem, łańcuchem scen rodzajowych nanizanych na linearnie postrzegany bieg wydarzeń. Mówi nam więc, „jak było”, czy raczej „jak mogłoby być”, jest przecież powieścią, czyli doświadczeniem wewnętrznym, nie zaś zapisem faktów. Z drugiej jednak strony mówi „jak jest”, odwołując się do podstawowych prawd psychologicznych, które starzeją się wolnej niż świat zewnętrzny. Właściwie wszystko, co w *Lalce* istotne, mogłoby się zdarzyć teraz. Wokulski mógłby się dorobić swoich pieniędzy, powiedzmy, w Niemczech i wrócić do kraju, tęskniąc do swojej Izabeli – bogatej i wykształconej za granicą córki, powiedzmy znowu, ambasadora Łęckiego. Pamiętnik Rzeckiego dotyczyłby wlotów

⁴ Z. Mitosek, *Transformacje realizmu (od pozytywizmu do ponowoczesności)*, [w:] *Realiści, realizm, realność. W stulecie śmierci Bolesława Prusa*, red. E. Paczoska, B. Szleszyński, D. M. Osiński, Warszawa 2013, s. 409.

⁵ Por. A. Janus-Sitarz, *Przyjemność i odpowiedzialność w lekturze. O praktykach czytania literatury w szkole*, Kraków 2009, s. 210-212.

⁶ Tamże.

Dariusz Piechota, „*Księgi Jakubowe*” Olgi Tokarczuk – (re)konstrukcje przeszłości...

i upadków rozczarowanego polityką idealisty – historia zawsze skwapliwie dostarczy tu powodów, a odkrycia Geista miałyby związek z fizyką kwantową [L, 6].

Tokarczuk zwraca uwagę, iż fabuła *Lalki* ma wymiar uniwersalny i dlatego stanowi gotowy materiał na serial czy film. Jej problematyka okazuje się ciągle aktualna i aż prosi się, aby współcześni twórcy ambitnych seriali na wzór brytyjskiego *Sherlocka* (2010–2017) sytuującego akcję w XXI-wiecznym Londynie, przedstawili błyskotliwą karierę Wokulskiego na tle rozpadu społeczeństwa polskiego pogrążonego w bezrefleksyjnej konsumpcji. Dodajmy, iż globalna fascynacja epoką pary i elektryczności⁷ wynika nie tylko z nostalgicznej tęsknoty za opowieścią ukazującą rytmy przemian społecznych i kulturowych zachodzących w minionym stuleciu, ale przede wszystkim wskazuje na „[...] głód codzienności, na który cierpi już wielu czytelników współczesnej prozy znużonych jej wyrafinowanymi fikcjami”⁸. Oprócz fabuły, Tokarczuk zafascynowana jest konstrukcją powieści Prusa:

Urzeka mnie jej porządek opowiadania – zamiast stosowania narracji do budowania poczucia ciągłości rzeczywistości w czasie – rozbicie na fragmenty i nieoczekiwane odsłonięcie iluzorycznego charakteru naszego potocznego doświadczenia [L, 7].

Autorka *Ksiąg Jakubowych* docenia w arcydziele Prusa fragmentaryczność, epizodyczność, które potęgują wrażenie pęknięcia kompozycyjnego, korespondującego również z rozbiciem i duchowym kryzysem polskiego społeczeństwa⁹. Wprowadzenie wielu punktów widzenia oraz różnych gatunków w obrębie powieści (na przykład pamiętnika) przynosi rozszerzenie

⁷ Patrz: *Przerabianie XIX wieku. Studia*, pod red. E. Paczoskiej i B. Szleszyńskiego, Warszawa 2011; D. Piechota, *Reaktywacje dziewiętnastowieczności w najnowszej literaturze popularnej*, „Tematy i Konteksty” 2015, nr 5 (10); tegoż, *W otchłani Alki. Dalsze losy Wokulskiego w świetle steampunku*, [w:] *Bolesław Prus. Pomiędzy tekstami*, red. D. Piechota, A. Trześniewska, Lublin 2017; tegoż, „*Córka Wokulskiego*” *Romana Pruszyńskiego jako literacki patchwork*, „Ogród. Kwartalnik Humanistyczny” 2017, nr 1-4 (31-34).

⁸ E. Paczoska, *Czekając na perłę...*, dz. cyt., s. 359.

⁹ Por. też, *Lalka czyli rozpad świata*, Warszawa 2008; E. Ihnatowicz, *Różne postacie powieści współczesnej*, [w:] też, *Literatura polska drugiej połowy XIX wieku (1864–1914)*, Warszawa 2000, s. 168-174.

Dariusz Piechota, „*Księgi Jakubowe*” Olgi Tokarczuk – (re)konstrukcje przeszłości...

przestrzeni przedstawionej, ujawniając antynomiczność, charakterystyczną dla polskiej powieści dojrzałego realizmu¹⁰. Polifoniczny charakter powieści Prusa stał się inspiracją dla *Ksiąg Jakubowych*, które podobnie jak *Lalka* opierają się na wielowątkowej fabule, snuciu równoległych wątków, wprowadzeniu wielu punktów widzenia. W niniejszym artykule pragnę skoncentrować się na ukazaniu zmian zachodzących w obrębie powieści historycznej przejawiających się w odejściu od struktury homofonicznej utworu. Interesować mnie będzie nie tylko nowoczesne rozumienie historii, w którym kategorię źródła zastąpiła kategoria śladu, lecz również rola i miejsce narratora w powieści.

Tokarczuk, udzielając wywiadu podczas promocji *Ksiąg Jakubowych*, zwróciła uwagę na dwa klasyczne modele powieści historycznej, które zdominowały sposób mówienia i pisanie o przeszłości:

Jest tyle tematów, choćby w polskiej historii, które aż proszą się o powtórne opowiedzenie – jak długo mamy poprzestawać na wersjach Kraszewskiego czy Sienkiewicza? To kwestia nie tylko starzejącego się języka, ale i zupełnie innej perspektywy, z jakiej patrzymy na świat¹¹.

Zanim przejdę do charakterystyki nowego modelu pisania o historii (bliższej autorce *E.E.*), pragnę skupić się na dwóch dziewiętnastowiecznych klasycznych wariantach powieści historycznej, których elementy obecne są w *Księgach Jakubowych*. Pierwszemu z nich patronuje Henryk Sienkiewicz, którego utwory wpisują się w formułę „ku pokrzepieniu serc”. Noblista w artykule *O powieści historycznej* zabrał głos w polemice na temat roli narracji historycznej w społeczeństwie:

Powieść historyczna odrywa ludzi od rzeczywistości, odwraca umysły i dusze od nowoczesnych ideałów. Upaja ona wyobraźnię obrazami przesadzonego bohaterstwa, dla którego nie masz miejsca w dzisiejszym życiu. Przedstawia ona przeszłość lepszą i doskonalszą, niż była, więc przedstawia ją nie tylko fałszywie,

¹⁰ Por. A. Martuszevska, *Poetyka polskiej powieści dojrzałego realizmu (1876–1895)*, Kraków 1977, s. 64–66.

¹¹ *Olgi Tokarczuk tęsknota za herezją*, dz. cyt.

ale tak jeszcze, że wobec niej terazniejszość wydaje się szarą, zimną, pozbawioną ciepła i życia¹².

Sienkiewicz zwrócił uwagę na terapeutyczny wymiar powieści historycznej, w której wyidealizowany świat przedstawiony stanowi antidotum przeciwko współczesnej mu rzeczywistości ulegającej nieustannym transformacjom. Nostalgia za siedemnastowieczną Polską jest złudna, gdyż, jak pisał Artur Schopenhauer, w tęsknocie tej zwodzi nas „czas przebrany za przestrzeń”¹³. Autor *Quo vadis* zestawia powieść historyczną z innymi formami epickimi, nazywając ją „[...] narkotykiem upajającym”, nieróżniącym się „od każdej innej powieści”¹⁴. Co więcej, pisarz dowartościowuje ten gatunek literacki:

Ze stanowiska utylitarnego łatwiej by było dowieść licznych pożytków wpływających z powieści historycznej. Pojedynczemu człowiekowi wychodzi zawsze na korzyść rozważanie swej przeszłości. Ono wyjaśnia mu liczne zjawiska czasu terażniejszego; uczy go patrzeć genetycznie na siebie i dostarcza wskazówek na przyszłość; uczy niechać zadań, którym nie sprosta, a podejmować odpowiednie¹⁵.

Dzieje ludzkości według Sienkiewicza to „historia upadków i odrodzeń”¹⁶. Autor *Trylogii* powraca do przeszłości, aby „odnaleźć w niej stałe prawa, które można by odnieść do schyłku XIX wieku i tym samym rozproszyc lęk towarzyszący przyszłości”¹⁷. Grzegorz Leszczyński zwrócił uwagę, iż pisarz, analizując mechanizm rozkładu świata, doszedł do wniosku, że świat rozwija się na drodze postępu moralnego¹⁸. „Mechanizm rozwoju dziejów jest

¹² H. Sienkiewicz, *O powieści historycznej (fragmenty)*, [w:] *Programy i dyskusje literackie okresu pozytywizmu*, oprac. J. Kulczycka-Saloni, Wrocław 1985, s. 569.

¹³ A. Schopenhauer, *Aforyzmy o mądrości życia*, przeł. J. Garewicz, Warszawa 1990, s. 196.

¹⁴ H. Sienkiewicz, dz. cyt., s. 573.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ M. J. Olszewska, *Drogi nadziei. Polska proza historyczna z lat 1876–1939 wobec kryzysu kultury*, Warszawa 2009, s. 11.

¹⁸ G. Leszczyński, *Przemija postać tego świata. Stulecie „Faraona”*, [w:] *Trzy pokolenia. Pamięci Profesor Janiny Kulczyckiej-Saloni*, Warszawa 1998, s. 174.

Dariusz Piechota, „Księgi Jakubowe” Olgi Tokarczuk – (re)konstrukcje przeszłości...

więc podporządkowany łaadowi aksjologicznemu, dzieje człowieka, narodu czy całej formacji kulturowej są zakotwiczone w żywiolu etyki wartości i nadziei”¹⁹. W drugim modelu powieści historycznej, któremu patronuje Bolesław Prus, źródłem postępującego rozpadu jest świat, który „[...] zwariował, zagubił aksjologiczny ład porządkujący ludzką egzystencję w wymiarze indywidualnym i społecznym”²⁰.

W klasycznej dziewiętnastowiecznej narracji historycznej obowiązywała linearna prezentacja dziejów. Niejednokrotnie świat przedstawiony opierał się na wyraźnie wyeksponowanym dualizmie (dobro – zło, patriota – zdrajca). Wśród bohaterów dzielących się na pozytywne i negatywne kluczową rolę odgrywała postać przechodząca wewnętrzną transformację. Fabuła często obfitowała w zdarzenia pełne niespodzianek i powikłań, a wykorzystywane liczne klisze, schematy, wątki typowe dla literatury popularnej uatrakcyjniały powieść. Wielkie dziewiętnastowieczne narracje przypominały opowieść mityczną, która, jak pisze Maria J. Olszewska, miała charakter porządkujący, ale przede wszystkim stała się źródłem norm moralnych, obyczajowych, kierujących postępowaniem każdego człowieka i wspólnoty²¹.

Tokarczuk, podobnie jak Sienkiewicz, sytuuje akcję powieści w przełomowym momencie historycznym. U autora *Trylogii* była to burzliwa historia siedemnastowiecznej Polski uwikłanej w konflikty zbrojne z Ukrainą (*Ogniem i mieczem*), Szwecją (*Potop*) oraz Turcją (*Pan Wołodyjowski*). Z kolei dla noblistki istotniejsze wydają się transformacje społeczno-obyczajowe zachodzące w XVIII wieku, a w szczególności kształtowanie się pojęcia „oświecenia”, momentu, w którym rodzą się niepokoje i napięcia, pozostające żywe do naszych czasów²². Tokarczuk zwraca szczególną uwagę na zjawisko ksenofobii w społeczeństwie polskim, wynikające między innymi z kultuwowania sarmackiej wolności i obyczaju wraz z całkowitym odcięciem się od Europy²³. Pojawienie się sekty Jakuba Franka wraz z gwałtownie rosnącą liczbą jej wy-

¹⁹ Tamże, s. 174-175.

²⁰ Tamże, s. 176.

²¹ M. J. Olszewska, dz. cyt., s. 22.

²² K. Kantner, *Jak działać za pomocą słów? Proza Olgi Tokarczuk jako dyskurs krytyczny*, Kraków 2019, s. 160.

²³ Por. M. Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa 1999, s. 15.

znawców stanowi czytelną egzemplifikację tęsknoty społeczeństwa za nową, otwartą i żywą duchowością będącą alternatywą dla skostniałej instytucji kościoła katolickiego w Polsce.

Księgi Jakubowe wpisują się w nowoczesne rozumienie historii, która stała się otwartą opowieścią, poszukującą nowych form zapisu rzeczywistości niegotowej i niepełnej²⁴. Przypomnijmy, iż od lat 70. XX wieku wraz z rozwojem badań postkolonialnych czy feministycznych, w głównym nurcie zainteresowania znalazły się opowieści wykluczonych (kobiet, mniejszości etnicznych i seksualnych), którzy funkcjonowali albo na marginesie, albo byli pozbawieni własnej historii. Przeszłość, jak pisze Hanna Gosk, oglądana jest „[...] przez pryzmat życia codziennego, w którego tkankę wdzierają się żywioły trudne do nazwania – bowiem nieposiadającego jeszcze własnych wzorów opowiadalności – Innego”²⁵.

Dawną kategorię źródła zastąpiła kategoria śladu jako pozostałości po tym, co przeminęło²⁶. Jenta, jedna z narratorek *Ksiąg Jakubowych*, zwraca uwagę, iż zdarzenia są „[...] klejem świata”²⁷, który przypomina puzzle składające się z wielu elementów i łączące się ze sobą w ściśle określonych konfiguracjach. Mimo podejmowanych prób scalenia świata:

Nic nie da się uchwycić w całości, bo zaraz przemija, rozpada się na cząstki i natychmiast tworzy całkiem nowy, równie nietrwały wzór, choć poprzedni przez chwilę wydawał się sensowny, piękny albo zdumiewający [K], 581].

Do podobnych wniosków dochodzi Nachman Samuel, autor pamiętnika *Resztki, czyli o tym, jak ze zmęczenia podróży powstaje opowieść* [KJ, 821]. Pojawiające się w tytule „resztki” nasuwają skojarzenia z barokowym mottem dotyczącym marności ludzkiej egzystencji (*Vanitas, vanitatum et omnia*

²⁴ Por. A. Chomiuk, *Między słowem a przeszłością. Strategie dokumentalne polskiej powieści historycznej ostatniego półwiecza*, Lublin 2009, s. 13.

²⁵ H. Gosk, *Zamiast końca historii. Rozumienie oraz prezentacja procesu historycznego w polskiej prozie XX i XXI wieku podejmującej tematy współczesne*, Warszawa 2005, s. 161.

²⁶ E. Domańska, *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości i nowej humanistyce*, Poznań 2006, s. 170.

²⁷ O. Tokarczuk, *Księgi Jakubowe*, Kraków 2014, s. 581. W dalszej części artykułu w nawiasie podaję numer strony, z której pochodzi cytat.

Dariusz Piechota, „*Księgi Jakubowe*” Olgi Tokarczuk – (re)konstrukcje przeszłości...

vanitas). Sam autor stwierdza, iż życie to okruchy [KJ, 822]. Oprócz krótkiej autocharakterystyki mężczyzna spisuje dzieje Jakuba Franka, układa je i porządkuje, a niektóre wydarzenia „[...] koloryzuje, lecz to przecież nie grzech, a raczej zasługa – będzie się je lepiej pamiętać” [KJ, 823]. Podobnie jak Jenta, bohater jest świadomy, iż jego praca zawsze będzie niepełna, fragmentaryczna, gdyż świat ulega nieustannej przemianie, płynności i rozpraszaniu się:

Opis sytuacji nigdy nie wyczerpuje jej do końca, zawsze coś zostaje nieopisane. Kiedy piszę, każdy szczegół odsyła mnie do innego i potem ten następny znów do innego, do jakiegoś znaku czy gestu, i muszę wciąż dokonywać wyboru, za czym podążać, opowiadając tę historię, na czym zatrzymać mój wewnętrzny wzrok, ten sam potężny zmysł, który potrafi wywołać minione obrazy [KJ, 326].

Praca ta okazuje się zadaniem niezwykle trudnym, gdyż historia utraciła ciągłość i całościowy charakter, składa się z porozrywanych na strzępy zdarzeń, zachodzących na siebie, sama opowieść zaś staje się subiektywną narracją autora, który nadaje jej wymiar zindywidualizowany i prywatny²⁸. Dokumentując losy przywódcy sekty, Nachman definiuje Franka jako Obcego, który jest człowiekiem wolnym, mającym własną historię, „[...] własną opowieść napisaną śladami, jakie zostawia się po sobie” [KJ, 732]. Przywoływanie tropów przeszłości wiąże się również z kompozycją powieści historycznej, w której dominuje wielowarstwowość, fragmentaryczność, subiektywizacja czy metaforyczność²⁹, co potęguje niejednoznaczny status świata przedstawionego.

Tokarczuk, dokonując rekonstrukcji społeczeństwa polskiego w XVIII wieku, włącza do głównego nurtu powieści postacie kobiece, co sytuuje ją wśród pisarek *herstory*, dla których priorytetem stało się napisanie nieistniejącej dotąd historii kobiet³⁰. Autorka *Ksiąg Jakubowych* podważa binarne podziały typowe dla kultury patriarchalnej (kultura-natura, umysł-ciało, rozsądek-emocje, publiczny-prywatny), które, posługując się kontrastem, wartościują,

²⁸ Por. M. J. Olszewska, dz. cyt., s. 32.

²⁹ A. Chomiuk, dz. cyt., s. 223.

³⁰ Por. S. Kuźma-Markowska, *Herstory (herstoria)*, [w:] *Encyklopedia gender. Pleć w kulturze*, red. M. Rudaś-Grodzka i inni, Warszawa 2014, s. 179.

ale także hierarchizują, przypisując prymat temu, co odnosi się do świata męzczyzn. Kobiety w powieści są niezwykle aktywne zarówno w sferze publicznej, jak i prywatnej. Do grupy tej należy kasztelanowa Katarzyna Kossakowska, w której domu spotykają się prominentne osoby, a podejmowane przez nie decyzje mają wpływ na życie wielu ludzi. Bohaterka zabiera głos w sprawie innowierców, pragnących dołączyć do wspólnoty chrześcijańskiej, twierdząc, iż obowiązkiem moralnym i etycznym jest udzielenie pomocy cierpiącym i prześladowanym. Kossakowska krytykuje również duchowieństwo, które utraciło kontakt z otaczającą ich rzeczywistością. Jego przedstawiciele, jak choćby księdza Chmielowskiego, „[...] bardziej obchodzą książki niż ludzie” [KJ, 355]. W listach adresowanych do wpływowych biskupów potępia pogromy oraz wszelkie formy dyskryminacji [KJ, 570]. Co więcej, bohaterka dostrzega potrzebę duchowej odnowy społeczeństwa: „Chłopi nasi to się dopiero powinni Mesjasza spodziewać... Jakże nam jest potrzeba nowych przejawów ducha chrześcijańskiego? Kto się jeszcze żarliwie modli?” [KJ, 531]. Kossakowska, opisując współczesną jej rzeczywistość, potrafi niezwykle trafnie analizować fakty oraz wyciągać konstruktywne wnioski. Po śmierci Augusta III Wettyna w rozmowie z biskupem stwierdza:

Nam się często wydaje, że Polska to my – [...] Ale Polska to i oni. Bo choć ten chłop, coś to go niedawno wychłostać raczył, nie wie wcale, że i on do Rzeczypospolitej należy, ani ten Żyd, co ci interesy prowadzi, tego nie wie, a może nawet by się do tego przyznać nie chciał... to przecież my na jednym wozie jedziemy, o siebie powinniśmy się troszczyć, nie zaś wrywać sobie z gęby ochłapy jak jakieś psy wrogie [KJ, 269-268].

Bohaterka sprzeciwia się koncepcji społeczeństwa, w którym duchowieństwo czy szlachta decydują o losie innych. Polska to kraj, w którym egzystują przedstawiciele różnych grup społecznych oraz religijnych. Dlatego też wszystkim należy udzielić głosu, włączyć ich do budowania wspólnej, różnorodnej opowieści. Niewątpliwie jej światopogląd oraz postawa życiowa stanowią prefigurację nurtu emancypacyjnego.

Równie interesującą postacią pojawiającą się na łamach *Ksiąg Jakubowych* jest Elżbieta Drużbacka, która „wymyka się” dualnym podziałom typowym dla kultury patriarchalnej. Bohaterka zarządza majątkiem, a w wolnym czasie

Dariusz Piechota, „*Księgi Jakubowe*” Olgi Tokarczuk – (re)konstrukcje przeszłości...

pisze wiersze. Na uwagę czytelnika zasługuje jej korespondencja z księdzem Chmielowskim, która stanowi rodzaj dysputy na temat roli literatury w życiu człowieka. Po lekturze *Nowych Aten* kobieta zwraca uwagę jego autorowi, iż praca ta ma wymiar dydaktyczny, w związku z czym należy ograniczyć wyrażenia z łaciny, niezrozumiałej dla większości społeczeństwa. Co więcej, Drużbacka zarzuca księdzu, iż „[...] zna świat tylko z książek” [KJ, 843]:

Ale mam wrażenie, że radzisz się umarłych. Bo te księgi cytowane i kompilowane to jakby grzebanie po grobowcach. A fakty szybko stają się nieważne i tracą aktualność. Czy da się opisać nasze życie poza faktami, opierając się jeno na tym, co widzimy i czujemy, na drobnostkach, na uczuciach? Staram się patrzeć na świat własnymi oczyma i swój język mieć, nie cudzy [KJ, 563].

Według bohaterki skrupulatna faktograficzna praca Chmielowskiego ma charakter odtwórczy. W jego pismach brakuje komentarzy oraz refleksji odautorskich, a przecież nie można opisywać ludzkiej egzystencji wyłącznie przez pryzmat faktów i zdarzeń. Drużbacka zwraca uwagę, iż w pisaniu kluczową rolę odgrywa ekspresja oraz autentyczność autora w opisywaniu uczuć oraz przeżyć jednostki.

Intrygującą postacią kobiecą w *Księgach Jakubowych* jest Gitla, córka sekretarza rabina lwowskiego Rapaporta. Ze względu na odmienny styl ubierania się i zachowania dziewczyna wywołuje kontrowersje wśród społeczności żydowskiej. Bohaterka buntuje się wobec narzucanych wzorców normatywnych, co potwierdza fakt, iż spotyka się z wieloma mężczyznami, aby zniechęcić wybranego przez ojca kandydata na męża. Kobieta pragnie sama decydować o swoim życiu, co nie jest akceptowane przez lokalną społeczność. Bohaterka, przebywając w kawiarni w Austrii, pali fajkę „[...] przez co wzbudza pewne poruszenie wśród statecznych mieszczan wiedeńskich” [KJ, 140]. Zafascynowana modnym pojęciem, jakim stało się „oświecenie”, dochodzi do konstruktywnych wniosków na temat ludzkiej natury: „[...] skoro człowiek powinien posługiwać się tym, co ma najcenniejszego, czyli rozumem, to przestają być ważne kolor skóry, rodzina, z jakiej pochodzi, czy religia, jaką się wyznaje, czy nawet płeć” [KJ, 139]. Podobnie jak Kossakowska, Gitla odrzuca stereotypy i uprzedzenia będące źródłem szeroko pojmowanej dyskryminacji. To wewnętrzne przebudzenie wynika nie tylko z krytycznej lektury pism i książ-

żek, ale utraty wiary w dobro oraz porządek świata. Wszak „oświecenie jest wyrazem nieufności” [KJ, 137].

W powieści Tokarczuk na uwagę czytelnika zasługują relacje panujące między kobietami i mężczyznami w wiosce Moliwdy:

Ma wokół siebie dwunastu braci i dwanaście siostr – to oni są zarządem całej wsi, na równych prawach, kobiety i mężczyźni. Kiedy trzeba coś ustalić, zbierają się na placyku nad stawem i głosują. Gdy coś zaakceptują podnoszą rękę. Wszystkie chaty i dobrodziejstwa, jak studnia, wozy, konie, należą do wszystkich, do ogółu – każdy, czego tylko potrzebuje, bierze to sobie niejako warendę, pożyczka, a potem, gdy już skorzysta, oddaje. Dzieci jest niewiele, bo dla nich płodzenie dzieci to grzech, a te, które są, nie pozostają przy matkach, ale też traktuje się je niczym wspólnie, zajmuje się nimi kilka starszych kobiet, bo młodsze pracują w polu albo przy domu. [...] Rachunki gminne prowadzi kobieta: pisze, czyta i liczy – bardzo uczona. Moliwda zwraca się do niej z szacunkiem [KJ, 696].

Spółceństwo wioski ma strukturę hierarchiczną, na czele której znajdują się wybrani przedstawiciele obu płci, a ich symboliczna liczba odsyła czytelnika do grupy apostołów zgromadzonych wokół Jezusa Chrystusa. Sposób zarządzania oraz funkcjonowanie nasuwa skojarzenia z ustrojem demokratycznym. Wyjątek stanowią dzieci, które niczym w *Państwie* Platona nie należą do rodziców, lecz do całego społeczeństwa. Warto podkreślić, iż osobą sprawującą kontrolę nad wydatkami jest kobieta. Mieszkańcy wioski przestrzegają diety nasuwającej skojarzenia ze współczesnym weganizmem:

Nie jedli mięsa, tylko pokarmy roślinne, z rzadka sery, gdy ich kto obdarował. Jajek jeść się brzydzili tak samo jak mięsa. Z warzyw nie jedli bobu, bo uważali, że tam mogą przebywać na chwilę dusze przed urodzeniem, w ziarenkach ułożonych w strąku niczym w cennej szkatułce. [...] Wierzyli w wędrowną dusz, jako i my, i na dodatek Moliwda uważał, że ta wiara była kiedyś powszechna, dopóki jej chrześcijaństwo u siebie nie pogrzebało. Cenili planety i nazywali je rządcami [KJ, 695].

Rezygnacja z konsumpcji mięsa świadczy nie tylko o ich wrażliwości na ból i cierpienie zwierząt, ale również wiąże się z wiarą w wędrowną dusz.

Dariusz Piechota, „Księgi Jakubowe” Olgi Tokarczuk – (re)konstrukcje przeszłości...

Reinkarnacja, charakterystyczna dla buddyzmu, była powszechna w Europie przed popularyzacją chrześcijaństwa. Co więcej, w epoce neolitycznej od VII do III tysiąclecia p.n.e. funkcjonowała kultura matriarchalna, która była pokojowa, a jej przedstawiciele nie znali broni³¹. Maria Gimbutas w *The Gods and Goddess of Old Europe* (1974), *The Language of Goddess* (1989) dokonała rekonstrukcji materialnych wyobrażeń religijnych. Litewska antropolożka odkryła, iż sztuka epoki paleolitu była w większości dziełem kobiet³². Fantazmat matki-bogini występuje także w *Księgach Jakubowych*. Wraz z pojawieniem się komety 13 marca 1759 roku „mędrcy uważają, że przez nią schodzi Szechina” [KJ, 471], która w tradycji judaistycznej jest niecielesną obecnością Boga w świecie³³. Uwięziony w klasztorze Frank uważa, iż jest ona „[...] schowana pod malowaną deską, pod ołtarzem [...] Sami ci ludzie tego nie wiedzą, myślą, że wciąż otaczają ten wizerunek, ale on jest tylko odbiciem Szechiny, jest wersją dostępną ludzkiemu wzrokowi” [KJ, 253]. Co więcej, przywódca sekty:

Mówi, że to Polska jest krajem uwięzienia Szechiny, Boskiej Obecności w świecie, i to tutaj Szechina wyjdzie z więzienia, by uwolnić cały świat. Polska jest najszczególniejszym miejscem na ziemi, jednocześnie najgorszym i najlepszym. Trzeba podnieść Szechinę z prochu i zbawić świat [KJ, 253].

Utożsamienie Szechiny z Matką Boską nie jest przypadkowe, gdyż termin ten, określający żeński aspekt Boga, został przejęty przez chrześcijaństwo. Szachiną nazywano Marię w okresie ciąży³⁴.

Wśród bohaterek pojawiających się w *Księgach Jakubowych* szczególną rolę odgrywa Jenta, która połknąwszy amulet z zaklęciem, nie umiera. Status ontyczny tej postaci w świecie przedstawionym jest nieoczywisty i zawiły. Jej dusza opuszcza ciało, dryfuje w powietrzu, obserwuje działania bohaterów

³¹ K. Bratkowska, F. Nowicki, *Matriarchat*, [w:] *Encyklopedia gender: Płeć w kulturze*, red. M. Rudaś-Grodzka i inni, Warszawa 2014, s. 295.

³² Tamże.

³³ <https://sztetl.org.pl/pl/sloownik/szechina> [4.11.2019].

³⁴ Tamże.

w dowolnym momencie, gdyż nie podlega ona prawu linearności czasu³⁵. Dociera również do autorki powieści:

I dostrzega tam w dole siedzącą postać z twarzą oświetloną białą poświatą, widzi jej osobliwą fryzurę, cudaczny strój – lecz Jenta od dawna już niczemu się nie dziwi, straciła tę umiejętność. Patrzy tylko, jak dzięki ruchom placów tej postaci w jasnej płaskiej plamie światła pojawiają się znikąd litery i ustawiają karnie w rządki [K], 24].

Nie ulega wątpliwości, iż *Księgi Jakubowe* to powieść wyjątkowa, ukazująca panoramę społeczną osiemnastowiecznej Polski, zróżnicowanej pod względem etnicznym, religijnym czy językowym. Utwór Tokarczuk zrywa z dziewiętnastowiecznym modelem narracji historycznej, w którym to dominowała linearna prezentacja dziejów. Dzięki wprowadzeniu wielu narratorów wywodzących się z różnych środowisk i grup społecznych opowieść ta przestaje być spójna. Nelinearna fabuła, subiektywna oraz wielopodmiotowa narracja sprawiają, że powieść noblistki przypomina palimpsest zbudowany z licznych historii, często przeplatających się, a niekiedy nawet wykluczających. Rozbicie ciągłości narracyjnej narusza konwencję spójności opowiadania, a zadaniem czytelnika staje się wyodrębnienie wątków, motywów z utworu, a następnie złożenie ich w całość, nadając im własną interpretację³⁶. Nieprzypadkowo Tokarczuk sytuuje akcję *Ksiąg Jakubowych* w XVIII wieku, kiedy to dochodzi do konfrontacji dogmatyzmu religijnego z rodzącym się nurtem racjonalizmu. Moment kryzysu, schyłku w historii staje się początkiem przemiany. Jak słusznie stwierdza Justyna Sobolewska: „Dzisiaj na naszych oczach znany świat się rozpada, zmiany przyspieszają, warto więc spojrzeć w przeszłość, by zobaczyć podobne momenty rozpadu i powstawania nowego porządku”³⁷. Bohaterowie powieści poszukują odpowiedzi na fundamentalne pytania dotyczące celowości ludzkiej egzystencji, cierpią „na metafizyczny

³⁵ M. Podleszańska, „Księgi Jakubowe” Olgi Tokarczuk jako opowieść ciała, [w:] *Doczesne przygody ciała i ducha*, red. B. Kuklińska, M. Gudowska, A. Gudowski, Lublin 2016, s. 267.

³⁶ A. Larenta, *Grzybnia jako metafora w twórczości Olgi Tokarczuk*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2018, nr 13, s. 216-217.

³⁷ J. Sobolewska, *Poszukiwanie sensu w czasach chaosu*, „Polityka” 2019, nr 42, s. 22.

Dariusz Piechota, „*Księgi Jakubowe*” Olgi Tokarczuk – (re)konstrukcje przeszłości...

horror istnienia”³⁸, przeżywają wzloty i upadki. W przeciwieństwie do sienkiewiczowskich protagonistów ich tożsamość jest skomplikowana, płynna, ulegająca nieustannym transformacjom. Historia w powieści Tokarczuk przypomina odyseję, fascynującą i zarazem niebezpieczną podróż, w którą wybrali się bohaterowie poszukujący skutecznego remedium na scalenie rozpadającego się świata, o którym marzyli również bohaterowie *Lalki* Bolesława Prusa.

Bibliografia

Literatura podmiotu

Tokarczuk O., *Księgi Jakubowe*, Kraków 2014.

Tokarczuk O., *Lalka i perła*, Kraków 2006.

Literatura przedmiotu

Bratkowska K., Nowicki F., *Matriarchat*, [w:] *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze*, red. M. Rudaś-Grodzka i inni, Warszawa 2014.

Chomiuk A., *Między słowem a przeszłością. Strategie dokumentalne polskiej powieści historycznej ostatniego półwiecza*, Lublin 2009.

Domańska E., *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości i nowej humanistyce*, Poznań 2006.

Gosk H., *Zamiast końca historii. Rozumienie oraz prezentacja procesu historycznego w polskiej prozie XX i XXI wieku podejmującej tematy współczesne*, Warszawa 2005.

Ihnatowicz E., *Różne postacie powieści współczesnej*, [w:] *też*, *Literatura polska drugiej połowy XIX wieku (1864–1914)*, Warszawa 2000.

Janus-Sitarz A., *Przyjemność i odpowiedzialność w lekturze. O praktykach czytania literatury w szkole*, Kraków 2009.

³⁸ R. Koziołek, *Pani Literatura*, „Tygodnik Powszechny” 2019, nr 42, s. 12.

Dariusz Piechota, „*Księgi Jakubowe*” *Olgi Tokarczuk* – (re)konstrukcje przeszłości...

- Kantner K., *Jak działać za pomocą słów?. Proza Olgi Tokarczuk jako dyskurs krytyczny*, Kraków 2019.
- Klimowicz M., *Oświecenie*, Warszawa 1999.
- Koziołek R., *Pani Literatura*, „Tygodnik Powszechny” 2019, nr 42.
- Kuźma-Markowska S., *Herstory (herstoria)*, [w:] *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze*, red. M. Rudaś-Grodzka i inni, Warszawa 2014.
- Larenta A., *Grzybnia jako metafora w twórczości Olgi Tokarczuk*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2018, nr 13.
- Leszczyński G., *Przemija postać tego świata. Stulecie „Faraona”*, [w:] *Trzy pokolenia. Pamięci Profesor Janiny Kulczyckiej-Saloni*, Warszawa 1998.
- Martuszevska A., *Poetyka polskiej powieści dojrzałego realizmu (1876–1895)*, Kraków 1977.
- Mitosek Z., *Transformacje realizmu (od pozytywizmu do ponowoczesności)*, [w:] *Realści, realizm, realność. W stulecie śmierci Bolesława Prusa*, red. nauk. E. Paczoska, B. Szleszyński, D. M. Osiński, Warszawa 2013.
- Olgi Tokarczuk tęsknota za herezją*, „Newsweek” [30.11.2014], <https://www.newsweek.pl/kultura/olga-tokarczuk-ksiegi-jakubowe-premiera-wywiad-z-autorka-newsweekpl/pb3hhb3> [2.11.2019].
- Olszewska M. J., *Drogi nadziei. Polska proza historyczna z lat 1876–1939 wobec kryzysu kultury*, Warszawa 2009.
- Paczoska E., *Czekając na perłę (na marginesach książki Olgi Tokarczuk o „Lalce”)*, [w:] *tejże, Dojrzewanie, dojrzałość, niedojrzałość. Od Bolesława Prusa do Olgi Tokarczuk*, Warszawa 2004.
- Paczoska E., *Lalka czyli rozpad świata*, Warszawa 2008.
- Piechota D., „*Córka Wokulskiego*” *Romana Praszyńskiego jako literacki patchwork*, „Ogród. Kwartalnik Humanistyczny” 2017, nr 1-4 (31-34).
- Piechota D., *Reaktywacje dziewiętnastowieczności w najnowszej literaturze popularnej*, „Tematy i Konteksty” 2015, nr 5 (10).
- Piechota D., *W otchłani Alki. Dalsze losy Wokulskiego w świetle steampunku*, [w:] *Bolesław Prus. Pomiędzy tekstami*, pod red. D. Piechoty, A. Trześniewskiej, Lublin 2017.
- Podleszańska M., „*Księgi Jakubowe*” *Olgi Tokarczuk jako opowieść ciała*, [w:] *Doczesne przygody ciała i ducha*, red. B. Kuklińska, M. Gudowska, A. Gudowski, Lublin 2016.
- Przerabianie XIX wieku. Studia*, pod red. E. Paczoskiej i B. Szleszyńskiego, Warszawa 2011.

Dariusz Piechota, „*Księgi Jakubowe*” Olgi Tokarczuk – (re)konstrukcje przeszłości...

Schopenhauer A., *Aforyzmy o mądrości życia*, przeł. J. Garewicz, Warszawa 1990.

Sienkiewicz H., *O powieści historycznej (fragmenty)*, [w:] *Programy i dyskusje literackie okresu pozytywizmu*, oprac. J. Kulczycka-Saloni, Wrocław 1985.

Sobolewska J., *Poszukiwanie sensu w czasach chaosu*, „*Polityka*” 2019, nr 42.

<https://sztetl.org.pl/pl/sloownik/szechina> [4.11.2019].